

ЕТНІЧНІ ГРОМАДИ ТА ВЛАДА: ЗА ПАРАДНИМИ ЛАШТУНКАМИ ПОЛІТИКИ КОРЕНІЗАЦІЇ

Політика коренізації посідає особливе місце в історії міжвоєнного періоду. Сталий науковий інтерес до проблематики обумовлюється її потужним теоретичним потенціалом і практичною значущістю. Дослідники, як правило, акцентують увагу чи на її досягненнях, чи — на прорахунках і недоліках. У статті на основі засекречених в радянську добу архівних матеріалів розкриваються ті сторони роботи державних органів етнополітичного регулювання, які приховувалися від обивателя. Занурення в «кухню» радянської національної політики значно розширяє кут зору на політику коренізації, її дихотомічну сутність, причини базових суперечностей, що її супроводжували.

Ключові слова: етнічні (національні) меншості, політика коренізації, національне адміністративно-територіальне будівництво, національні ради, етнокультурна модернізація, національна політика, антисемітизм.

Друга половина 20-х рр. стала часом суперечливого пришвидшення процесів етнокультурного розвитку, який в історичній літературі переважно називають «національно-культурним відродженням». Одним із його проявів вважається літературна дискусія 1926–1928 рр., ініційована М. Хвильовим. Ю. Шевельов свого часу зазначив, що «принципово йшлося не тільки про літературу, а про цілу культуру і ідеологію, а кінець-кінцем про бути чи не бути українській нації в політичних межах СРСР та й поза цими межами»¹. Дослідники доволі часто і нині зауважують, що українізація об'єктивно виконувала консолідаційну функцію, дала можливість українському народові усвідомити себе національною спільністю, відчуті значення мови, культури, традицій як чинників духовного розвитку нації, коренізація ж стосовно національних меншин, своєю чергою, сприяла національно-культурному розвитку етнічних меншин і гармонізації між-етнічних взаємин.

Наважимося стверджувати, що подібні висловлювання не повністю окреслюють ситуацію в УСРР. По-перше, дослідники, як правило, однобічно розглядають вплив коренізації на перебіг етнокультурних процесів у середовищі етнічних громад; по-друге, значна їхня частина, вочевидь, переоцінює прагнення тогочасної влади зберігати національні традиції, етнічний спосіб життя як такий, забуваючи, що з перших років радянської влади сутність культурних перетворень в УСРР визначала цілеспрямована руйнація усталених стереотипів етнокультурної поведінки державними заходами. Незважаючи на привабливу обгортку так званого «розвитку національних культур», сутність названого етапу історії полягала в прискоренні переходу від традиційного до модерного суспільства, який досягався переважно антигуманними штучними методами.

Тлом для низки реформаційних заходів (створення «пролетарських» літератури, мистецтва, театру тощо) стала щоденна боротьба з «буржуазними» аналогами останніх. У зв'язку з цим уявлення про коренізацію, як про час «... максимальної реалізації економічних, політичних, національно-культурних запитів всього неросійського населення СРСР»² вимагає переосмислення.

Задля вирішення цього завдання пропонуємо зазирнути за парадні лаштунки політики коренізації, позбавлені глянцею офіційних гасел та відретушованих фото вождів. Дослідження «кухні» органів етнополітичного регулювання УСРР, передовсім — Центральної комісії у справах національних меншин (далі — ЦКНМ) при ВУЦВК, дозволить побачити ту сторону коренізації, про яку переважна більшість радянських мешканців навіть не здогадувалася. Пропонована стаття написана на основі тих справ архівного фонду установи, що були розсекречені лише після незалежнення України.

Початкові плани ЦКНМ щодо форм та методів роботи в середовищі нацменгромад виявилися неспівставно феєричними порівняно із їхнім подальшим втіленням. До кінця 1925 р. місцеві осередки ЦКНМ існували на засадах тимчасовості. Посади нацменінструкторів посідали на короткий час випадкові особи чи сумісники, які мали до десяти інших навантажень. Живого зв'язку, який спочатку вбачався у формі нарад працівників нацмену районного та окружного рівня, налагоджено не було. Зрештою, протягом 1926 р. ЦКНМ домоглася регулярної звітності місць, що дозволило акумулювати матеріали з основних напрямків соціально-економічного та етнокультурного життя громад. Однак справжній сплеск нацменроботи відбувся згодом — у міру того, як серед населення поширювалися чутки про існування ЦКНМ та її місцеві осередки.

«Завдання і мета Комісії ще невідомі широким колам місцевого населення і тому безпосередніх звернень до Комісії ще дуже мало», — занотовано у незавізованій доповіді з обстеження нацменшостей (євреїв) у Могильовській окрузі (м. Могильов, Шаргород, Бар)³. Пройдуть лічені місяці, і нацменінструктори з ностальгією згадуватимуть ті часи, коли нацменгромади нічого не знали про їхнє існування. У звіті за I/I–I/IV.1925 р. євінспектор Шейеровського окрвиконкому писав, що його робота фактично звелася до прийому та розгляду заяв і скарг населення на райвиконкоми та їхні підвідділи. «Дізнавшись, що можна через нацмен скажитися на представників влади, почали через кожну дрібницю писати заяви до нацмен... за кварталний період довелося розбирати понад 230 заяв скарг (з одного Аннополя надійшло 73 заяви); частину заяв склали скарги на непосильне обкладання податками, частина — скарги за штрафи — протоколи і лише якась частина питання дріб'язкового «замирюючого характеру»⁴. Нацменсекції повсякчас зазначали, що вони — не «бюро скарг», і мають іншу, значно поважнішу місію — втягувати нацмен громади у радянське будівництво, однак на перших порах були змушені займатися саме такою роботою.

Населення, своєю чергою, непокоїли питання повсякденного існування: несправедливе обкладання податками, постачання шкіл, якість роботи вчителів, медобслуговування, безробіття тощо. Саме участь нацменпрацівників у вирішенні нагальних проблем повсякденного життя набагато покращила ставлення громад до влади. А проблем цих на початку політики коренізації вистачало.

Хоча лейтмотивом здійснення заходів національної політики у середовищі громад було прагнення зміцнити у їхньому середовищі позиції діючої влади, проголошення політики коренізації, створення ЦКНМ, виїзд її інструкторів у регіони, а ще більше — проведені ними збори, де вони виступали із роз'ясненням курсу нової політики, надали потужного поштовху ініціативі місць (яка для влади виявилася відверто несподіваною): повсюдно заходилися скликати конференції селянства, робітників, молоді, кустарів, жіноцтва тощо. Крім делегатів, спеціально відряджених радянськими та партійними органами, в них брали участь і позапартійні. Провідним завданням форумів була популяризація заходів влади та покращення її іміджу у середовищі нацменгромад і, відповідно, підготовка у такий спосіб переможної ходи партійних кандидатів на чергових виборах рад. Типовий набір питань порядку денного включав доповіді на теми: «Радянська національна політика», «Радбудівництво і євтрудмаси» [друга складова змінювалася відповідно до національності громади], «Про переселення», «Культпросвітробота в містечках» тощо. Попри те, що влада намагалася надати їм керованості і передбачуваності, завчасно формуючи і порядок денний, і коло делегатів, все ж упередити всі прояви самодіяльності населення не вдавалося. Ексцеси на форумах проявлялися повсякчас і або камуфлювалися, або ж нівелювалися роботою сексотів і парткерівників. Звітами останніх рясніє архівний фонд ЦКНМ.

У виписці з політдонесення політвідділу 96-ї дивізії від 25 березня 1925 р. (через добу (!) після проведення) йшлося про безпартійну селянську польську конференцію у Тиврівському районі. Оперативність донесення обумовлювалася змістом висловлювань, що прозвучали на ній: «Це тільки говорять, що влада робітничо-селянська, а насправді — вона тільки робітничка. Робітники живуть розкішно, а селяни бідують, а влада нічим не допомагає». Не менш шокуючими для влади виявилися спроби внести до резолюції про міжнародне становище пункту про прийом до партії віруючих (!), про дозвіл ксьондзам відправляти служби без дозволу органів влади, а також відновлення викладання у школах катехізису. Тривалий час більшість делегатів конференції опиралася ухваленню заготовленого представником губкому КП(б)У проекту резолюції, у якому висловлювався протест проти пригнічення меншин у Польщі, проти втручання ксьондзів до політики та проти суду над Ланцуцьким. Делегати мотивували свою поведінку словами: «Хто знає, як там поводяться із меншинами». Після додаткових роз'яснень резолюція, однак, була ухвалена.

У тому ж (до речі, секретному) донесенні висловлювалася думка про те, що антирадянські настрої панували не лише на конференції, а, що значно небезпечніше, є повсякденною нормою життя польського села. Постійно зростає кількість пожеж, щоночі вони відбуваються у 2-3 селах, горять незаможники і комсомольці. На пожежних бочках написи: «Хто гаситиме і дзвонитиме, сам згорить». Головам правлінь кооперативів завчасно надсилають записку про майбутню пожежу. Почастішали грабунки на дорогах⁵.

Зважаючи на непевність політичної ситуації на прикордонні, нацмен- і парт-органи, заручившись підтримкою ДПУ, доволі скоро взяли всі конференції за

участю поляків під свій цілковитий контроль. Звіти за наслідками їх проведення детально аналізувалися, аби мати змогу всі наступні використати собі на користь.

Типовим прикладом є звіт про районні конференції селян-поляків Старокостянтинівського та Аннопільського районів (21.06.–3.08.1925 р.). На конференцію були спеціально відряджені нацменінструктори Рись, Вакшинський та Гімерович. Порядок денний включав найбільочіші для селян питання: «Політика партії на селі», «Національна політика Радвлади і радянське будівництво», «Сільгосподаток на 25–26 рр.»⁶. Незважаючи на неповну явку делегатів (у Старокостянтинівському районі із 70 з'явилися 39 делегатів, у Аннівському — 56 із 73) нацменінструктор окрбюро Гімерович із задоволенням відзначав: «Доповіді вислуховувалися з належною увагою, причому в дебатах виступило 20 осіб, переважно середняки. Були такі делегати, які згодні були залишитися на всю ніч, аби тільки продовжувати дебати. Найбільше дебатів було після доповідей «Про політику партії на селі» і «Про сільгосподаток». Багато делегатів висловлювалися проти заготівельної кампанії минулого року, яка вдарила по найбільшньому прошарку селянства. По доповіді «Про сільгосподаток» частина делегатів виступила проти обкладання худоби, але наприкінці згодилася»⁷. Зі значною мірою негативізму делегати зауважили, що радянська влада існує п'ять років, а конференцію скликали вперше. Втім, заради справедливості слід зазначити, що саме селянство виявляло надзвичайно низьку активність: подібну конференцію планували провести і в Плужанському районі, однак через неявку делегатів (прибуло лише 16 осіб) її довелося скасувати.

Не менше перешкод для органічної підтримки та розвитку місцевої ініціативи виникало і в урядовому середовищі. Власне, владі не потрібні були конференції як такі, і не потрібна була ініціатива мас як така. Влада була зацікавлена лише у тих форумах, що демонстрували її власну потугу і цілковиту підтримку мас. Натомість маси впродовж 20-х рр. занадто рідко давали владним інституціям приводи для самозаспокоєння. Непередбачуваними залишалися позапартійні форуми, які на початковому етапі коренізації, користуючись політичною кон'юнктурою, заходилися скликати меноніти та німці. Нацменінструктори доволі швидко прийшли до одностайної думки про шкідливість безпартійних конференцій. Їхні періодичні звіти про перебіг таких зібрань свідчили, що взяти під цілковитий контроль збори довільно надісланих від громад делегатів було практично неможливо. І запитання, які останні ставили представникам влади, і резолюції, які вони ухвалювали, вочевидь шкодили іміджу влади.

Типовий випадок такого роду ситуації знаходимо у доповідній записці німінструктора Бергера про наслідки безпартійної конференції німців-колоністів у с. Іванівка Червоно-Лучського району 9 серпня 1925 р. Описавши обставини формування президії з обов'язковим представництвом тогочасних «почесних членів президії» та надсиланням на їхню московську чи закордонну адресу вітальних телеграм, нацменінструктор переходить до опису перебігу з'їзду. «Після привітання німецькою і російською мовами та відповіді учителя була

зроблена мною доповідь німецькою мовою про рішення 14 партконференції та 3 З'їзду Рад. Друга доповідь російською мовою про землевпорядження була зроблена гол. РВК тов. Медведєвим, який говорив про землевпорядження взагалі, не торкаючись зовсім землевпорядження колоністів і усунення всіх земельних негараздів. Дивлячись, що на цьому питанні — основному, конференція може зірватися, я взяв слово і німецькою мовою доповів суть постанови ВУЦВК від 14/08-24 р. і ГВК від 26/01-25 р. № 58, але колоністи цим залишилися незадоволені, оскільки, по-перше, поміж моїм викладом і доповіддю т. Медведєва вийшли великі розбіжності, а, по-друге, вже взимку колоністам ту ж історію розповідав Завгубнімсекції, а між тим колоністи абсолютно не бачать, щоб ці постанови почали проводитися в життя. Третя доповідь про роботу серед німців була зроблена мною, де я також висвітлив національну політику, після чого була зроблена т. Медведєвим доповідь про єдиний с.г. податок, причому відбулося друге зіткнення: я зазначав, що по всьому СРСР [податок — *Авт.*] зменшений і наводив цифри, а колоністи почали питати, чому ж їм доводиться платити значно більше, ніж у минулому році. Відповідь на це їм дав т. Медведєв наступну: податку більше приходиться у цьому році тому, що в минулому році колоністи отримали велику скидку, а у цьому році врожай і скидки нема. На цьому майже половина делегатів кинула конференцію і роз'їхалася по домівках»⁸.

Подальші висновки та рекомендації інструктора відповідали ситуації: «У цілому конференція пройшла дуже блідо і мала якраз протилежні наслідки, зіткнувшись на 3-х питаннях: земельному, лісовому і податковому... такого стибу конференції краще не проводити, якщо нема достатньої до них підготовки. Проведення і керівництво конференцією має знаходитися у руках німсекції, з якою слід узгоджувати всі такого гатунку питання і тільки тоді можливе правильне їх проведення»⁹.

В історії коренізації чітко простежується тенденція поступового зменшення, а врешті — і зведення нанівець кількості скликаних за ініціативою власне громад всілякого роду конференцій. Після 1926 р. повідомлень про них годі шукати у матеріалах преси, натомість фонди ЦКНМ та НКВС рясніють резолюціями цих відомств про відмову у скликанні конференцій релігійного та просвітянського характеру. Як альтернативу час від часу скликають офіційні конференції нацменпрацівників, стенограми яких фіксують гострі болючі проблеми повсякденного етнонаціонального життя. Поряд із гучними заявами та бравими гаслами у них чимдалі більше невіршуваних роками проблем, які псує життя і нацменгромадам, і нацменпрацівникам.

Одна з останніх за часом проведення і разом із тим — перша окружна нарада нацменпрацівників Київщини — відбулася 9-10 червня 1928 р. Вона пройшла під гаслом розгортання самокритики. Заступник голови Київського ОВКу Рекіс, заохочуючи учасників сміливо говорити про недоліки, із натхненням зауважував: «У Радянській Державі можна критикувати осіб, яких заборонено критикувати. Від нацменпрацівників периферії не чекаємо дифіраблів, — вони нам не потрібні, як і не потрібні резолюції про досягнення: вони, зрозуміло,

є на 11 році. Нам треба виявити дефекти, аби їх у майбутньому виправити»¹⁰. Зі свого боку відповідальний працівник ОВКУ заявив про ідеологічний наступ на партію, антисемітизм, петлюрівщину, ренесанс релігійних настроїв, що на його думку мали місце безпосередньо у партійних організаціях. На названих негативних явищах, на його думку, і мав бути зроблений основний наголос нацменроботи. «З огляду на це нам потрібно перейти у генеральну контратаку», — підсумував Рєкіс.

А дифірамби й не передбачалися. Подальші виступи змалювали купу проблем і у взаєминах влади та громад, і у повсякденному житті останніх. — На одинадцятому році радянської влади по єврейських містечках працювали хедери, дітей до них приводили з 5-ти років. Хедери становили серйозну конкуренцію радянській школі, яка приймала дітей лише з восьмирічного віку.

Освітнянин Горохов, аналізуючи умови роботи національної школи, наголосив на проблемах виховання єврейських дітей. «... Єврейські діти перебувають у гірших економічних умовах, аніж діти решти національностей. Єврейська дитина не має трудової бази. Дитина на селі, якщо вона ходить до школи, все-таки вдома допомагає у сільському господарстві, вона виховується у трудовому середовищі. Єврейська дитина виховується у нетрудовій обстановці, і розкладницький вплив середовища на єврейську дитину більш тяжкий, ніж у інших груп. На трудовізацію єврейської дитини треба звернути більше уваги»¹¹. Задля цього освітнянин пропонував обов'язково створити при школах майстерні, а також виділити для них земельні ділянки.

Представник ОПК Квятковський, не вагаючись, описав реальний стан хат-читалень: «... Я навіть не можу сказати на що вони схожі, по-моєму це якісь амбари, ящики для сміття, а не хати-читальні. На стінах висять по 3 роки обідрані плакати і більше нічого. Дана нарада має поставити питання руба про те, аби хати-читальні були взяті у мережу, щоби дати туди працівників, які налагодили б там роботу»¹².

Втім заклики дати школам — учителів, сельбудам — сельбудівців, сільрадам — компетентних голів, регіонам — кваліфікованих управлінців лишалися, на жаль, закликами. Дефіцит, і кадровий і фінансовий, був визначальним чинником функціонування радянської управлінської системи. Насправді дистанція між проголошуваними владою гаслами/програмами вирішення низки проблем етнічних меншин і спроможністю їх повноцінно запроваджувати у життя була колосальною.

Нацменпрацівники виявилися заручниками ситуації: навіть працюючи на межі людських можливостей, вони неспроможні були якісно вплинути на процеси, про сутність яких держава мала занадто поверхове уявлення. Різко, проте дотепно про становище нацменпрацівників висловилася Надєждіна: «Спочатку у нас була проба організувати Райнацменкомісії, але не хватало декілька карбованців на проїзд уповноваженого по району. Це не є причина бюджетова, а просто це причина неуважного відношення, тому що коли у нас маються кошти для всього іншого, то можна було-б знайти 5–6 карб. для того, щоб скликати Райнацменкомісії. Її замінили Райнацменууповноваженим і вийшло

так, що дійсно це слово не від слова «Уповноважений», а від слова «Упав навантажений» [мова оригіналу — *Авт.*]. Коли у нас мається робітник, то для того, щоб він міг працювати як Уповноважений, треба дати йому меншу завантаженість, бо інакше він не справиться зі своєю роботою. Тут товариші казали, що треба, щоб Райуповноважені гарно зрозуміли свої завдання, а я скажу, що треба, щоб Райвиконкоми зрозуміли, що таке Нацменуповноважений, як йому треба допомагати в цій роботі»¹³. Схвальні вигуки з місць та решта виступів засвідчували, що попри всі розмови, загальний стан роботи протягом років не змінювалося жодним чином. Лише там, де нацменпосади обіймали зацікавлені відповідальні управлінці спостерігався прогрес, решта регіонів животіли за принципом «і так згодиться».

Таке ставлення влади до регулювання сфери етнонаціональних відносин боляче далось взнаки досить швидко, коли вона оголосила черговий вирішальний комуністичний штурм. Втім, поки що, у контексті суспільного примирення, якого більшовики понад усе прагли на етапі відбудовного періоду, влада намагалася створювати принаймні ілюзію широкої підтримки своєї внутрішньої політики, якщо не отримати її насправді. Власне, саме тому вона перетворила масові громадські збори (що ухвалювали заздалегідь підготовані схвальні чи засуджуючі резолюції) на важіль формування відповідної масової свідомості: ця політтехнологія повнотою спрацювала згодом — в епоху докорінної перебудови соціально-економічних та політичних засад існування СРСР.

Це, слід зазначити, було єдино можливим способом збереження політичної влади у тій конфігурації, що вималювалася у переломному 1923 р. Більшовики були цілком свідомі того, що їхній власний електорат є надто мізерним, аби забезпечувати збереження влади ВКП(б) парламентським шляхом. Маніпулювання масовою свідомістю, створення і підтримка привабливого іміджу влади, зокрема й у сфері вирішення низки проблем етнонаціонального життя, врешті були доведені більшовиками до досконалості. Тільки таким чином їм вдавалося відволікати увагу суспільства від тривалого у часі утиску базових громадянських прав широких верств населення.

Прийшовши до влади, більшовики відразу проголосили запровадження своєї політичної монополії. Цей крок був продиктований ганебним досвідом участі у політичному житті Росії впродовж нетривалого парламентського періоду її існування та під час політичної кризи 1917 р. Існування будь-яких політичних партій чи громадських рухів у Країні рад було неможливим ані з правової, ані з практичної точки зору. Спеціальні урядові та партійні структури тримали сферу суспільно-політичного життя громад під невсипущим контролем, скеровуючи життя суспільно-активних громадян, і тим більше, пересічних обивателів в офіційно затверджене річище.

Відомо, що певна частина організацій, що позиціонувалися як легальні громадські, насправді були створені з ініціативи ЦК КП(б)У і жодної діяльності, окрім ухваленної цією структурою, не здійснювали. Прикладом може слугувати Спілка бессарабців, заснована у 1924 р. для вирішення зовнішньополітичних завдань СРСР на південно-західних кордонах. Вичерпні уявлення про діяльність

цієї маріонеткової організації можна скласти, прочитавши цілком таємну записку секретаря президії спілки Левензона (24 березня 1928 р.) до Агітпропу ЦК ВКП(б)¹⁴. Абсолютно позбавлені самостійності, вміло керовані партійним ядром президії, подібні організації тим не менше, виявляли неабияку життєздатність, отримуючи кошти на свою діяльність і навіть втілюючи досить важливі проекти. Так, зокрема, згадана спілка брала участь у збиранні матеріалів та публікації низки видань з «Бессарабського питання».

Іншою була доля організацій, що створювалися з ініціативи власне населення. До них влада ставилася із неприхованою пересторогою, вважаючи, що кожна ініціатива має бути добре підготованою. Фактично, жодна з організацій, що не була зрежисована ЦК, не мала майбутнього.

Переважає більшість організацій, що виникли стихійно, доводилася до самоліквідації впродовж кількох місяців — року. Так було, скажімо, з філією всесоюзної спілки ромів на Україні.

25 липня 1925 р. Всеросійський союз сикан був зареєстрований у Москві. Розпочалася робота з організації місцевих сил, яку на Україні очолив Бізев (за відомостями звернення ВСЦ до ЦКНМ — колишній червоний командир). Голова ВСЦ Таранов та секретар Лебедев просили ЦКНМ зв'язатися з уповноваженим по роботі серед сикан на Україні і підтримати його матеріально¹⁵.

Слід зауважити, що комісія надзвичайно обережно, часто прискіпливо, ставилася до осіб, які час від часу очолювали певні організації чи рухи національних меншин. З одними із них склалися тривалі, насправді насторожені — зовні товариські стосунки. Так було, скажімо, із представником менонітської громади В. Янцем. Інші — після ґрунтовної перевірки ставали об'єктом громадської дискредитації, як «шкідливий антирадянський елемент». Решта, як з'ясовувалося, була цілковито чужою і політиці коренізації і радянській владі, як такий. Бізев, власне, відносився до останньої категорії.

Після звернення Спілки до ЦКНМ із клопотанням надати всебічну підтримку своєму представникові на Україні співробітники ЦКНМ почали вивчати його кандидатуру. 30 вересня 1926 р. закрите засідання ЦКНМ вирішило надіслати матеріали про Бізева до ДПУ для подальшого розслідування, попередньо порекомендувавши місцям «не допускати гр. Бізева до роботи по обслуговуванню сикан»¹⁶. 28 грудня 1926 р. ДПУ повідомило голову ЦКНМ про те, що Микола Тимофійович Бізев не був допущений до роботи на посаді уповноваженого Союзу сикан по Глухівській окрузі через наявний компромат. Згідно з відомостями окружного відділу ДПУ, Бізев був виключений із партії 1920 р. під час перереєстрації, до 1926 р. займався скупкою та продажем коней, розповсюджував фальшиві гроші, крім того, разом із дружиною перебував на обліку у карному розшуку як рецидивіст. Закреслене рукою помічника начальника ЕКУ ДПУ УСРР Мазо речення повідомляло: «Нині перебуває на утриманні дружини, яка займається квартирними крадіжками». Записка ДПУ закінчувалася словами: «Вважаємо, що компроментуючі матеріали достатні, оскільки нині Бізев притягується Глухівським Окрвідділом ДПУ до відповідальності за збут фальшивої монети»¹⁷. На засіданні 29 січня 1927 р. комісії не лишалося нічого іншого, як

констатувати: «Компрометуючі матеріали на Бізева підтвердилися, тому він не може бути допущений до роботи серед циган до повної реабілітації»¹⁸.

Те, що на посади нацменпрацівників часто-густо потрапляли випадкові особи з темним минулим, не було секретом. Відомості про це непоодинокі. Однак не вони визначали клімат у взаєминах влади і етнічних громад. Не буде перебільшенням твердження, що до осіб, яких спільноти висували самі з числа своїх духовних і культурних лідерів, упередження владних структур було не меншим. Зовсім не випадково найбільш активні і компетентні серед них послідовно «пригальмовувалися» у своїй неконтрольованій діяльності. Так було, скажімо, із наступником В. Янца, який намагався офіційно закріпити за собою посаду генерального уповноваженого менонітської кооперації. 18 січня 1927 р. закрите засідання ЦКНМ визнало недоцільним її встановлення¹⁹.

Не буде також перебільшенням і наступне твердження. Ще більш упередженим було ставлення влади до спроб лідерів громад об'єднати останні в національних організаціях. Всі вони з часів громадянської війни традиційно розглядалися як потенційна база контрреволюційної та диверсійної роботи.

Хоча НКВС та ЦКНМ, що називається «тримали руку на пульсі» етнічних громад, час від часу в їхньому житті траплялися непередбачені аврали. З листопада 1926 р. ЦКНМ розіслала ОБНМ терміновий таємний циркуляр, у якому йшлося: «За нашими відомостями, де які ОБНМ одержали листа від «Спілки німецьких євреїв», /Центральне бюро у справі єврейського населення/, у якому вона прохає про надсилку низки матеріалів про економічне становище єврейського населення на Україні. ЦКНМ пропонує Вам негайно повідомити чи одержали Ви такого листа. Одночасно пропонується Вам в разі одержання такого, від відповіді та подання матеріалів утриматись до одержання від нас певних директив що до цього питання»²⁰. Радянський уряд послідовно обмежував доступ як власних громадян, так і, ще більшою мірою, іноземців до інформації про життя в СРСР не випадково: йшлося не тільки про закордонний імідж влади, а й про її міцність як таку. Інформаційна монополія вкупі із політичною була ситемоутворюючою платформою державно-політичного утворення СРСР.

Доволі скоро затвердилася й типова матриця політичної нейтралізації всілякого роду національних організацій та спілок. Право на їхнє створення було зафіксоване в Конституції, однак реалізувати його було практично неможливо. По-перше, Міжвідомча комісія у справах спілок та союзів (МЕКОСО) при НКВС пильно слідкувала за змістом поданих на реєстрацію установчих документів, «пропонуючи» тим відповідні поправки та зміни, що врешті позбавляли останні будь-якої самостійності. По-друге, зареєстровані товариства повинні були суворо дотримуватися керівництва відповідними владними інституціями. По-третє, навіть із дотриманням перших двох умов, створені за ініціативою самих громад організації відразу підпадали під невсипущий нагляд органів НКВС та ДПУ, що оточували їх щільною мережею сексотів. Винятків із цієї доволі ефективної практики не існувало. Так було, зокрема, із Всеукраїнським об'єднанням караїмських національних товариств, статут якого після тривалих зволікань та змін був урешті затверджений МЕКОСО 31 жовтня 1924 р.²¹

Водночас не слід недооцінювати прагнення нацменгромад боронити свої права навіть в умовах більшовицького «беспредела» початку 1920-х рр. (тим більше у контексті проголошеної згодом коренізації) та можливості їхньої реалізації у рамках тогочасної політичної ситуації. Найбільш продуктивними ці спроби виявилися у німецькому та менонітському середовищі, що мали давні і доволі усталені традиції колективної взаємодії з владою. Аналогічні механізми громади застосували, не без успіху, і в першій половині 1920-х рр., у той час, коли радянська влада була найбільш вразливою під ударами голоду.

Впродовж років найефективнішим способом донесення до влади громадських прагнень було відрядження ходоків до центральних урядових структур. Своєрідні тогочасні лобісти просочувалися до Харкова та Москви то поодиночі, то групами, доносячи клопотання громад із різних приводів. Делегували їх, як правило, колективні збори, що уповноважували своїх представників на вирішення життєво важливих питань. Не забували й про своєчасну подяку. Так, у вітальній телеграмі на адресу голови ЦКНМ²² М. Лобанова від 31 січня 1926 р. зібрання одеситів дякувало в його особі радянському урядові за увагу до їхнього клопотання: «Общее собрание группы еврейского населения города Одессы, заслушав доклад возвратившейся делегации, посетившей вас с ходатайством о возвращении еврейскому населению своего исторического храма кафедральной Бродской синагоги, выражает вам свою искреннюю благодарность за чуткое отношение к ходатайству еврейского населения точка Мудрая политика наших вождей в отношении национальных меньшинств, населяющих нашу Республику, лишний раз оказалась в данном случае [так в оригіналі — *Авт.*] Сердечное спасибо от имени десятков тысяч еврейского населения дорогого вождю — Председатель собрания профессор Гиммельфарб»²³.

Найбільш організованою та дієвою стала схема безпосереднього зв'язку з органами центральної влади, відпрацьована у першій половині 1920-х рр. українськими менонітами. Функції генерального представника інтересів громади перед радянським урядом ще у 1922 р. громада делегувала В. Янцу, який налагодив тісні стосунки із головою ЦКНМ М. Лобановим та очільником німецької секції Й. Гафтелем. Фонд комісії зберігає кілька факсимільних звернень В. Янца, як із питань діяльності СГВ, так і приватних осіб, що дозволяють прослідкувати механізм проходження його регулярних клопотань.

29 липня 1926 р. датований лист В. Янца на ім'я Й. Гафтеля. І його форма, і тон звернення не залишають сумнівів у тому, що взаємини між менонітським ходоком та німінструктором були, якщо не приятельськими, то принаймні довірчими: «Представляя при сем копию письма на мое имя от И. Вилера, пораженного на левом боку параличем. Он просит совета и помощи. Я не знаю, как законом сейчас рассматриваются подобные случаи. Имеет ли Вилер законное основание на указанный в селе Варваровке Николайпольского района (Хортицкого администр. района) двор? Или же погасли все права его на крестьянский двор, когда он сам из трудового элемента, притом неработоспособный?

Не знаю, что ему советовать. Не сможете ли через Комиссию узнать положение и дать указание? Прошу об этом»²⁴. Того ж дня Гафтель надіслав офі-

ційний запит юрконсультанту із порушеного клопотання і безвідкладно отримав роз'яснення щодо порядку отримання інвалідом земельної ділянки²⁵.

Доволі регулярно ходоків до центральних органів надсилали єврейські громади: на початку 1920-х рр. у них міцно затвердилася думка про те, що «апелювати до місцевих органів недоцільно, наші просьби не вислуховуються»²⁶.

Практика колективних опорних та лобістських акцій була ефективною, але доволі небезпечною і марудною. Як дотепно відзначав нацменінструктор Луганського ОВКу Петровський, «всі ці рухи обійшлися колоністам дуже дорого, оскільки їм доводилося платити гроші агентам, які роз'їжджали, і зокрема, приймалися заходи щодо ліквідації господарств, не засіваючи землю тощо...»²⁷ Зауваження про те, що діяльність такого роду «делегатів» дорого обходилася єврейським кустарям, досить часті в архівному фонді ЦКНМ. Неодноразовими є й зауваження про зловживання всілякого роду аферистів довірою громад.

Не слід недооцінювати ті можливості, що, попри всі обмеження радянської політичної системи, отримало населення для прояву та відстоювання своїх соціально-економічних та етнокультурних інтересів. Водночас і не слід переоцінювати їхні можливості боротися за відмінні від більшовицьких політичні погляди та відтворення інакших, аніж офіційно затверджена, систем світосприйняття.

Цікавим засобом були делегатські накази на безпартійні конференції, передовсім німецькі. На відміну від пізніших за часом делегатських наказів 1930-х рр., оприлюднюваних у пресі, ці містили вимоги, дійсно зловоденні для мешканців нацменселищ. Позбавлені патетики епохи стахановських звітяг, вони волали про наболіле: втрачені землі, непосильне оподаткування, відсутність кваліфікованої агрономічної та медичної допомоги, шкіл. У них не знайти антирадянських закликів, чи відкритих звинувачень влади. Німці формулювали свої претензії, апелюючи до аргументів доцільності, вигідності, можливості, конституційності. Таким за змістом є наказ «Делегату округи на німконференцію» від колонії Гоффенталь Петро-Краснопольської сільради Красноручського району (18 березня 1925 р.). Описуючи майнові і земельні втрати колоністів, загальні збори селян стверджують, що у підоснові німецької еміграції перебуває не небажання громади служити радвладі, а малоземелля, яке робить неможливим господарювання. Констатуючи, що найкращі землі громади були відібрані сусідніми українськими та російськими селянами, німці «прозора» натякають: «Тепер ми питаємо Радуряд, чому завжди колоністи висилаються, які у своїй колонії мали достатню кількість землі, що нині займають російські селяни? Колоністи завжди виселялися, чи не можуть російські селяни хоч раз виселитися, коли в їхньому селі не вистачить землі. Чому вони взяли нашу землю? Чи не може Радвлада наділити нам відповідну норму нашої землі». Прикметною є й кінцівка наказу, цілком характерна для тогочасної ситуації: «Хай живуть Німецькі колонії! Хай живе підняття німецького культурного господарства для відновлення Радуряду»²⁸.

Прикметні форми організації колективного опору непопулярним рішенням влади мали місце в історії єврейської громади УСРР. Змирившись врешті із

масованим наступом більшовиків (в особі євсекції) на єврейську традиційну освіту, громади втілювали тактику латентного спротиву: єврейська традиційна освіта пішла у підпілля (архівні джерела свідчать про існування хедерів та меламедів аж до кінця 1930-х рр.), натомість містечкові мешканці впродовж років намагалися розширити мережу існуючих трудових єврейських шкіл, перевести їх на місцевий бюджет, водночас повернувши викладання івриту та закріпивши за ними право на суботній відпочинок та відпочинок під час юдейських свят.

У 1925 р. відбулася масштабна акція, організована українським єврейством спочатку на користь встановлення у єврейських школах вихідних днів відповідно до етнорелігійних традицій, а згодом — стосовно повернення викладання івриту. У заяві до ВУЦВКу громадян м. Ромни (за 87 підписами) йшлося про те, що 480 учнів Роменської 51-ї радянської трудової школи (всі без винятку — євреї) позбавлені традиційного відпочинку і примушуються відзначати Різдво, Благовіщення, російський Великдень і недільні дні. Залишаючи поза увагою, що церква давно вже була відділена від держави, а в радянських трудових школах офіційно було заборонено відзначати названі свята, заявники зазначали, що «... позбавлення єврейських учнів можливості користуватися днями відпочинку під час національних їхніх свят, *принижує їхню національну гідність і йде врозріз із конституцією та постановою комісаріату праці* (курсив — Авт.) від 18 лютого п/р [1925 р.] за № 44/1009, яким визнано необхідним узгоджувати дні відпочинку з національними святами»²⁹. Зважаючи на наближення єврейського Песаху, підписанти просили терміново розглянути прохання і розпорядитися щодо узгодження у школі днів відпочинку з днями єврейських свят і суботніми днями.

У режимі суворої конфіденційності ЦКНМ відпрацьовувала заходи щодо згортання громадської кампанії, організованої єврейськими громадами. До відповідних органів комісія надсилала не лише копії характерних заяв єврейських дітей, а й списки місць та відомості про кількість підписантів³⁰. Кампанія, між тим, набула масового характеру: на адресу ВУЦВК та ЦВК СРСР від учнів містечок Староконстянтинівка, Грицеве Шепетівської округи, Чечельник Тульчинської округи, Жванці, Миньковці та Китай-Город Кам'янецької округи, Сосниці Конотопської округи, Купень Кам'янецької округи, Купель, Шепетівка, Летичів, Меджібож, Буцневець, Фрамполь, Купель, Ярмолинці Проскуровської округи, Дунаєвці Кам'янецької округи, Крижопіль та Миколаївка Тульчинського району, Проскурів, Томашпіль, Гусятин, Лякупуруни, Ванновець, Кам'янець, Студениці, Ольгопіль та Сосниця Конотопської округи надійшли заяви з проханнями про видання декрету про дозвіл вільного вивчення івриту за 4 388 підписами³¹. Прикінцеві висновки ЦКНМ були безапеляційними: «... Мова ця не є рідною мовою єврейських дітей. Подання петицій пояснюється спеціальною кампанією, що проводиться антирадянськими сіоністськими організаціями. Повідомити ті Окрбюро нацмен, з яких отримані петиції, про необхідність проведення роз'яснювальної кампанії серед дітей, які навчаються як у єврейських, так і в мішаних школах через викладацький персонал і піонерські загони»³².

Не менш масового характеру у 1926 р. набула кампанія оскарження запровадження окрвиконкомаами у єврейських містечках у якості вихідного дня понеділка. Наприкінці року М. Лобанов, зважаючи на те, що «... справа може бути використана ворожим нам елементом»³³ змушений був ініціювати перевірку на місцях за наслідками конфліктогенного рішення окрвиконкомів.

Найбільшим досягненням влади в епоху коренізації слід вважати те, що більшовикам вдалося не лише відпрацювати ефективну систему ідеологічної обробки населення, але й створити дієву систему органів державного етнополітичного регулювання, яка фахово відстежувала соціально-економічне та етнокультурне становище громад та сприяла вирішенню їхніх найболючіших проблем. Реагування на проблеми було доволі оперативним. Отримавши звернення з місць, упродовж кількох годин відповідні загальносоюзні структури відправляли запит чи розпорядження до Харкова, де й відбувалося подальше опрацювання питання. Так було, зокрема із єврейською школою Меделевича поблизу Одеської Молдаванки, у припиненні українізації якої брали участь центральні фігури тогочасної євсекції Чемериський та Левітан³⁴.

Поступова уніфікація методів і форм роботи у нацменсередовищі була цілком адекватною відповіддю на тогочасні обставини: створивши національні адміністративно-територіальні одиниці, судові камери та школи для найбільш політично активних і потенційно проблемних громад (німців, євреїв та поляків), уряд змушений був поширювати цю практику й на решту нацменгромад, значно менш потужних культурно та економічно, більше того — з низкою суттєвих етнокультурних проблем. Проте в їхньому середовищі більшість урядових програм грузла і спричиняла низку не вирішуваних роками проблем. Чого тільки коштувало радянським управлінцям налагодження більш-менш прийнятної мережі так званих національних шкіл у середовищі українських греків, молдаван, гагаузів, болгар і т. д. І цеківські, і ЦКНМ-івські, і наркомпросівські функціонери самі часто-густо виявлялися неспроможними ані досягнути рівень проблем у середовищі нацменгромад, ані розробити модель їхнього вирішення. Типовим і показовим у цьому сенсі документом епохи є відповідь завідувача чеського центрального бюро Гаєска на запит ЦКНМ від 28 березня 1925 р. щодо потреб чеського населення України. Нагальні потреби чехів він сформулював наступним чином: будівництво 15-ти чеських чотирирічок та 4-х семирічок, надіслання до останніх 40 чеських партійних вчителів з Чехії (!), виділення коштів на роботу «по виданню чеських підручників з ідеологією Радвлади», «створення літніх курсів для тих чеських вчителів, що є, і для приїжджих»³⁵.

Прикметно, що про необхідність побудувати, принаймні, 8 чотирирічок та 2 семирічки, аби охопити хоча б 50% дітей, та надсилку 20 учителів з Чехословаччини йшлося на засіданні Раднацмену Наркомпросу 5 лютого 1925 р. Аналогічні ухвали двома роками раніше (!) приймала нарада при Наркомпросі у Москві. Доводиться лише дивуватися рівню компетентності тогочасних управлінців, їхній сліпій вірі у невідворотну світову революцію, що мала забезпечити потрібну кількість учителів-партійців з-за кордону для усіх етнічних меншин СРСР. Саме тому попри голосні заяви чеське (і всі решта) бюро та, відповідно,

місцеві просвітяни до кожного наступного навчального року приступали «з майже порожніми руками, не маючи книг і вчителів»³⁶.

Втім, ці «незначні недоліки» сприймалися тоді не як проблема, радше — як спонука для подальшої роботи. Ігноруючи незадоволені («ворожі») голоси всередині країни та за її кордонами, радянська влада популяризувала кожен свій захід, використовуючи його для комуністичної пропаганди і глорифікації своїх досягнень, підносячи їх як вінець світової політичної практики. Щоправда, низка її напрямків дійсно були піонерськими, або, принаймні, винятковими у тогочасній світовій політиці. Це стосується передовсім кампанії аграризації єврейства.

Більшовики спромоглися використати здійснювану ними за допомогою іноземних інвесторів кампанію для розбудови власного внутрішнього та зовнішньополітичного авторитету. Популяризація єврейської аграризації і відповідно влади, що здійснювала її вперше у світовій практиці у такому масштабі, відбувалася нав'язливо і просто. У відозві до всіх товариств кустарів-одинаків Тульчинського окрвиконкому (30 листопада 1925 р.), завізованому уповноваженим нацмену Герасимовим, наголошувалося: «Жовтнева Революція покінчила з віковичним єврейським безправ'ям і дала можливість єврейським трудівникам брати активну участь у будівництві нового державного і господарського життя Республіки Труда. Замість того, що царський уряд не допускав євреїв працювати на великих фабриках і заводах, не допускав євреїв до землеробської праці, Радянська влада приймає всі доступні засоби до включення єврейської бідноти до великої промисловості і надає всляку допомогу євреям у переведенні їх на землеробство»³⁷. Анонсуючи, що завданням влади є переведення впродовж 8–10 років до землеробської праці близько 500 тис. євреїв, Герасимов змалював грандіозні успіхи радянської влади, натомість замовчуючи ту величезну матеріальну, технічну і організаційну допомогу, яку колоністи отримували від закордонних організацій. Використання державним апаратом кожного найменшого досягнення (навіть здобутого не самостійно) на користь зміцнення позицій влади та її авторитету залишалася непорушною в часі методикою завоювання симпатій суспільства.

Влада не лише замовчувала роль іноземних організацій у справі подолання наслідків голоду 1921–1923 рр. та економічної розрухи, а й «режисувала» вияви масової народної підтримки кожного більш-менш помітного урядового заходу чи програми. Прикладів тому безліч. Так, зокрема, була організована й показова акція на підтримку запровадження димотики в еллінських школах України. Висхідним пунктом для її розгортання став таємний обіжник ЦК КП(б)У окрвиконкомам Одещини, Маріупольщини, Миколаївщини, Київщини № 04226/т за підписом секретаря ЦК П. Любченка (9 березня 1928 р.). У ньому «рекомендувалися» цілком конкретні обриси і майбутнього «громадського» руху, і механізми його досягнення: «Новий грецький правопис, що його введено було останнім часом по радянських грецьких школах, викликав обурення з боку урядових та громадських реакційних верств у Греції. Реакційна преса у Греції здійняла з цього приводу ворожу кампанію проти СРСР. З другого боку,

поступові ліві мовознавці Греції вітають цю реформу і вимагають її поширення в межах самої Греції. За це їх звинувачували у співчутті більшовизму, і питання набуло політичного значіння. Грецький посол в СРСР Пануріадис спробував використати актуальність питання про правопис, як привод для антирадянської пропаганди серед грецького населення Північного Кавказу, Закавказзя та Криму. Він об'їздив місцевості з грецькою нацменшістю, збирав куркулів та непманів, застрашував їх тим, що, хто не голосуватиме проти нового правопису, тому, як більшовикові, закрито буде поворот до Греції тощо. Таким чином, йому пошастило вплинути на зменшення в деяких грецьких школах учнів і викликати антирадянські настрої. Цьому втручанню офіційних представників грецького уряду та грецької реакційної преси до наших внутрішніх справ необхідно дати рішучу відсіч. *Треба провести серед грецького населення роз'яснюючу кампанію щодо значіння реформи правопису, поступовості цього акту, а також мобілізувати виступи та масові заяви грецької нацменшості про охоче і добровільне прийняття нового правопису та протести сільрад, позапартійних зборів, нарад родичів школярів, проти намагань грецького фашизму відгородити трудящих греків в СРСР од надбань радянської культури (виділення — Авт.).* Необхідно обміркувати план кампанії з місцевими органами Наркомоствіти та робітниками преси, перевести її в найближчий час, висвітливши відповідно в пресі»³⁸

Непідвладна ані доводам здорового глузду, ані зауваженням науковців про штучність радянської реформи грецького (болгарського, татарського тощо) правопису, ані зойкам освітян про їхню неспроможність вирішувати поставлені перед ними партією та урядом завдання, спираючись на наявну матеріально-технічну та інтелектуальну базу, кампанія настирливо «проштовхувалася» аж до Голодомору та масових політичних процесів, коли адміністративний ресурс її запровадження було цілковито вичерпано.

Не буде перебільшенням зауважити, що найбільшим викликом часів коренізації для радянської національної політики став побутовий антисемітизм. Це суспільне явище було свого роду лакмусовим папірцем, що унаочнив реальний стан речей у сфері міжнаціональних відносин у єдиній у світі країні, де інтернаціоналізм був закріплений у конституції та програмних документах правлячої політичної сили.

Сплески антисемітизму відбувалися неодноразово: в першій половині 1920-х рр. — як стихійна відповідь на кризові соціально-економічні умови та інерція погромного лихоліття; у 1927–1928 р. — як реакція на створення єврейських національних районів та сільськогосподарську колонізацію; у 1930–1931 рр. — на хвилі антиколективізаційного опору.

Погроми 1917–1920 рр. наклали глибокий травмуючий слід на свідомість українського суспільства, спотворивши долі і їхніх жертв, і безпосередніх учасників, і випадкових свідків. Протягом 1921 р. влада доклала чимало зусиль, аби дистанціюватися від звинувачень в участі радянських військових формувань у погромах. З цією метою були створені спеціальні комісії, що докладно розслідували найбільш кричущі погромні події. До певної міри із цим завданням влада справилася, проте розрядити суспільну напругу їй не вдалося. Неконт-

рольована міграція євреїв теренами республіки та їхнє неочікуване повернення до погромлених обійсть, на той час вже зайнятих новими мешканцями, лише загострювали й без того вкрай напружену ситуацію у містечках, що животіли в умовах жорсткої соціально-економічної кризи.

Антисемітизм у першій половині 1920-х рр. був притаманний як пересічним мешканцям містечок, так і їхнім управлінцям. Саме остання обставина стала безпосередньою причиною загострення «єврейського питання» як такого, так і обопільних взаємин влади та єврейських громад. Величезний шар початкових матеріалів ЦКНМ склали скарги містечкових євреїв на антисемітизм місцевих органів влади.

Місцеві управлінці не лише потай зловживали владою, а й не цуралися привселюдного приниження «народу», що перебував у їхньому підпорядкуванні. На першотравневій демонстрації (!) в с. Криве Озеро секретар райкому Григорчук таким чином прокоментував нещасний випадок, внаслідок якого загинув єврейський візник та був покалічений росіянин: «... За одного росіянина краще таких 100 жертв»³⁹. Надвечір того ж дня, виступаючи перед виборцями, Григорчук заявив, що всі містечкові євреї є спекулянтами і гальмують усіляку роботу.

Прояви антисемітизму були масовими. Саме вони спровокували сталу конфронтацію містечкових євреїв до влади, внаслідок якої у низці рад сіоністи прийшли до влади через легальні вибори. Остання обставина витверезуючим чином подіяла на органи центральної влади. Вони переглянули ставлення до заспокійливих звітів райвиконкомів і організували обстеження обставин існування містечка у повоєнну добу. З'ясувалося, що життя єврейського містечка було вкрай складним. Так, зокрема, Могильов, який впродовж воєн став свідком зміни 20 влад, внаслідок окупації Бессарабії зі жвавого торгівельного міста перетворився на «глухий кут і малолюдне містечко на самому стику кордону Радянського Союзу»⁴⁰.

Під час обстежень з'ясувалося безліч курйозних випадків, які траплялися внаслідок зневажливого ставлення до традицій і звичок нацменнаселення. 1925 р. комісія у складі прокурора округи та інструктора окружного парткому «відпрацювала» заяву Айзика Неймана з Мурованих Куриловець. У ній йшлося про те, що голова райвиконкому Хропка у пошуках шляхів поповнення бюджету примусив євреїв взяти в оренду птахобійню і водночас заборонив різку пташини без його особистого дозволу, як виняток — за рецептами для хворих. Хоча на місці з'ясувалося, що Айзик Нейман давно помер, а заява написана Перямутром (який, певне, у такий спосіб намагався убезпечити себе від негативних наслідків скарги на голову райвиконкому), Хропка притягнули до відповідальності «за дискредитацію радянської влади та перевищення влади»⁴¹.

Через те, що глибинка рясніла такими вигадливими «Хропками», до кінця 1920-х рр. містечка назагал залишалися епіцентрами хронічних проблем: побутових, економічних, етнокультурних, сфери міжнаціонального спілкування. Про їхню гостроту дає уявлення низка архівних джерел. Так, 22 серпня 1925 р. (на 8-му році радянської влади!) кустарі м. Томашпіль у листі до голови ВУЦВК

Г. Петровського повідомляли про поширення бандитизму, щоденні грабунки та вбивства євреїв. Привертає увагу, що бандити не гребували вбивством і грабунком поодиноких кустарів, і навіть нападали на чисельні групи (40 кустарів, що прямували на ярмарок до м. Жирин, 15 кустарів «... перев'язали, як овець на бійні, побивши, пограбували. Товар і коней забрали, а постраждалих залишили зв'язаними як чоловіків, так і жінок»⁴²). У 18-ти верстах від Томашполю до містечка Баровка увірвалися 13 бандитів, які пограбували сільраду (!) і навколишні єврейські села. Євреї були впевнені, що у банду об'єдналися місцеві селяни — переважно бідняки, які потерпали від голоду, а міліція, що складалася з начальника і двох міліціонерів, була неспроможна навести лад у районі. Систематичність єврейських погромів спричинила занепад економіки містечок і апатію кустарів, які говорили: «Чому їм не грабувати, коли радянська влада їм не перешкоджає у щасливій і легкій роботі. На самому невеликому ярмарку бандити отримують 200–300 червонців. Дуже скоро вони напевне прийдуть до єврейських містечок, нікого не боючись, і будуть убивати». У розпачі, наївно і водночас зворушливо, кустарі просили, аби «радянська влада ... твердим і грізним словом сказала бандитам: «Відніміть ваші закривавлені руки від людей, вони також не винні». Завершувався лист словами: «Хай живе мир між народами на рівних правах!»⁴³.

Додамо лише, що періодично погроми відбувалися і пізніше. Один із них, згідно з матеріалами фонду ЦКНМ, стався у середині листопада 1927 р. у м. Снитків Могилівської округи. В листі, адресованому ДПУ УСРР, ЦКНМ повідомляла, що населення містечка виявилось беззахисним перед нападом банди з 20-ти осіб. Вона пограбувала кооператив, одна людина загинула, кілька були поранені, частина мешканців містечка, зокрема й вчительки, були пограбовані та побиті. «Ви собі не можете уявити той пригнічений настрій, який панує в усьому місті», — писали секретар комсомольського осередку, завідувач школи, представник ССТ, голови сільради та союзу кустарів. Місто наповнене підозрілими особами, а в ньому немає навіть міліціонера. Після заходу сонця усі ховаються по хатах, через те громадське життя «замерзло». «Населення сильно стурбоване через відсутність охорони у місті», — констатував радянсько-партійний актив. Далі йшли вимоги: «Ваш обов'язок ужити всіх заходів для того, аби райвиконавець чи ДПУ вислали озброєну силу для охорони міста. Якщо ДПУ не може, то хоча б нехай буде міліція, інакше у подальшому неможливо працювати»⁴⁴. Радянські працівники цілком серйозно замислювалися над виїздом зі Сниткова, що загрожувало припиненням дії радвлади на території містечка. Зваживши негативні наслідки такого сценарію, ЦКНМ терміново звернулася до ДПУ з листом: «Повідомляючи про вищенаведене, вважаємо, що необхідно вжити відповідних заходів задля забезпечення містечка озброєною охороною, ураховуючи те, що з одного боку при теперішньому поширенню антисемітизму в банду можуть бути втягнуті деякі селяне, а з другого — єврейське населення містечка Сніткова, як і сусідніх містечок, в разі повторювання нападів банди може покинути містечки, що з політичних міркувань з'являється дуже небажаним [виділення — Авт.]»⁴⁵.

На врегулювання містечкової проблеми у більшовицької влади пішло кілька років, далеко не всі кроки були результативними. Присвоєння низці містечок статусу міських поселень не зустріло очікуваного піднесення у середовищі його мешканців, оскільки податковий тягар городян був суттєво більшим⁴⁶.

Загострення антисемітизму у 1927–1928 рр. у зв'язку з розгортанням єврейської сільськогосподарської колонізації перетворилося на гостру соціальну проблему. Слід зауважити, що антисемітські настрої були явищем звичайним у німецьких та грецьких колоніях, власне, усюди, де інтереси місцевого селянства перепліталися з інтересами єврейських колоністів. Ці традиційні для першої половини 1920-х рр. проблеми тим більше загострилися після того, як у низку колоній на радянсько-партійну роботу прибули призначенці єврейського походження.

Представник Херсонського губвиборчкому Цесляк, проводячи перевиборчу кампанію в менонітських селищах восени 1925 р., відзначив наявність антисемітизму. Останній, щоправда, поширювався тільки на районне керівництво колишньої німецької волості — переважно єврейського походження. Попри брутальний тиск РВК колоністи запекло опиралися повторному обранню голови Кочубеївської сільради і за сумісництвом — секретаря комосередку Циндельковського, профуповноваженого і водночас — секретаря комсомольського осередку Небельштейна. Населення п'яти селищ у категоричній формі виступило проти Циндельковського, зауваживши, що останній, укладаючи трудові договори, замість встановлених законодавством 8% вимагав 25–30% (факти підтвердила перевірка)⁴⁷. РВК, своєю чергою звинуватив колоністів у тім, що вони виступають проти комуністів. Врешті Циндельковський на зборах ударив по столу кулаком і заявив: «Ви — куркулі, ви — контрреволюціонери, якщо ви не хочете комуністів прийняти до вашої сільради, то я прийду до Вас як голова і тоді ви побачите». Налякані колоністи надіслали делегацію за губернським уповноваженим, просячи звільнити їх від зятого ненависника колоністів⁴⁸.

У колонії Мюльгаузен опір колоністів списку райвиконкому був настільки очевидним, що вибори довелося проводити з 9-ї ранку до 12-ї ночі. Врешті частина найбільш одіозних районних активістів була відряджена на роботу до інших районів⁴⁹.

Потік негативної інформації аж до повідомлень про погроми буквально затопив ЦКНМ. Проблему держава вирішувала усіма доступними засобами. По-перше була розгорнута широка роз'яснювальна кампанія у пресі. Впродовж 1928 р. у місцевих і центральних газетах була опублікована чимала кількість дописів, заміток і репортажів із судових засідань, що розтлумачували населенню контрреволюційний характер антисемітизму. Розбираючись поміж собою у таємному режимі відносно тих чи інших висловлювань у пресі, радянсько-партійні функціонери чимдалі на показ виставляли лише позитивні приклади розвитку добросусідства колоністів із оточуючим селянством. Задля цього у єврейські колонії відряджались групи робітників (приміром, делегації з 16 харківських пролетарів, «з яких переважна більшість українців та росіян»). Ті на власні очі мусили переконатися, що на українську землю оселяють

єврейських трударів, а не непманів і торгашів, які визискують місцеве населення⁵⁰.

Заяви робітничих делегацій у пресі про побачене, публікація піднесених звітів радянських урядовців про успіхи єврейської сільськогосподарської колонізації, а згодом — і розбудову створених на основі колоній єврейських національних районів створювали ілюзію залагодження проблеми. Назагал, преса 1927–1928 рр. створювала враження досягнення вирішальних перемог на цьому фронті. Між тим заходи влади стосовно вгамування хвилі побутового антисемітизму були малоефективними. Становище єврейських переселенців ще більше ускладнювалося під тиском низки негативних чинників: зловживання та упередженості місцевих органів влади, відсутності навичок господарювання на землі, складних погодних умов, ворожості місцевих мешканців, які зводили нанівець зусилля переселенців, потравляючи їхні поля, викрадаючи худобу та врожай. Найбільш складним у цьому сенсі виявився 1928-й рік, коли різко збільшилося повернення колоністів. Серед причин масового відходу переселенців представник Комзету на Криворіжжі Я. Островський відзначав загострення взаємовідносин із сусідніми селянами, з боку яких надходили постійні погрози. Після вбивства одного з колоністів решта замислилася над поверненням до містечок. «Загалом, настрої у переселенців, що перебувають у становищі, коли озимина загинула, а на яріві засіви також розраховувати нема чого, — поганенький. Постачання продовольством відбувається з перебоями, несвочасно й у незначній кількості. Потрави, що здійснюються систематично сусіднім населенням, доходять у деяких випадках до побиття переселенців. Антисемітизм посилюється. У переселенця немає певної перспективи, що буде з їхніми сім'ями на зимовий період. Зважаючи на це, треба розраховувати, що відхід з поселень збільшиться»⁵¹.

Про гостроту тогочасної ситуації свідчить копія листа гурту селян із Мелітопольщини до О. Ярославського, який ми, зважаючи на його показовість, подаємо без купюр. «Я оце прочитав Вашу статтю антисемітизм у Комс. Укр. Ви приплели і Маркса, і Леніна, і багато де чого наговорили на користь євреїв. Але ми селяни Вам не можемо вірити і ось через що: скажить будь ласка, чому це так, що євреї тепер одержують найкращі землі у нас на Україні і в Криму, а наші брати на Поділлі, Волині та Київщині пухнуть з голоду, бо не мають землі, ні мають на чім працювати. А чи не краще було б переселити сюди їх, а ніж давати землю отій городській шантропі, що запрягає воли в шлеї, а коні в ярма та тільки паскудить. Землю доведе до ладу тільки той, хто на ній працював давно, та її любить, а не євреї. Ми знаємо, що держава дає зараз єврейським переселенцям великі гроші на будівлі, реманент і т. инш. А чиї це гроші. Мабуть таки наші бо щось не чути, щоб держава вивозила за кордон єврейське дрантя, або які там їхні вироби, а вивозить пшеничку та ще саму найкращу. Отже, коли держава хоче дійсно допомогти селянській масі, то нехай забезпечить тих селян, які тут у Таврії шукають заробітку, бо вдома нема як то кажуть ні кола, ні двора. Такі селяни раз у раз наїзжають до нас з Київщини, Поділля, тощо шукаючи землі або заробітку. Це люди одягнені у лапті, без людської одежі, голодні. Їм т. Ярослав-

ський треба допомогти. Треба їх переселити на вільні землі, а не роздавати їх євреям або держати у фонді. Більш треба робити для селян, а не галасувати на зборах. Тоді ми скажемо, що влада наша, а тепер поки що вона Троцького та всіх тих, хто ходив з обрізом та боїться загубити свого портфеля. Отож не диво, що ви закликаєте селян і робітників вороже ставитися до антисемітизму, а самі до нього спричиняєтесь своєю роботою на користь євреїв. Це ми пишемо Вам, щоб ви знали, що нам нічого приятелювати з жидами. Мов тобі хохол є багато земельки в Сибірі та Росії, виїзжай туди, а вам пани євреї Україна та Крим. Перечитайте це та скажіть з ким селяне повинні бути з Леніном і Марксом чи проти них. Скажіть хоч собі в редакції, бо голосно не відважеться. На те-ж і свободи дождались. Отака ваша правда»⁵².

В той час, як офіційна преса рясніла замітками про планомірне розгортання колонізації, архіви газет та Комзету наповнювалися листами іншого гатунку. І російською і українською мовою йшлося про одне.

**«В ГУБКОВ ПАРТИИ — В РЕДАКЦИЮ, ИЛИ КУДА ТАМ
НАЙДЕТИ НУЖНЫМ.**

Дорогие товарищи.

Мы обращаемся к Вам от всех переселенцев, за исключением евреев, обращая внимание, что делается на вокзалах железных дорог. Почти на каждой станции евреев переселенцев встречается только толпы народа и им дорогой подарки, — они едут и ни в чем не нуждаются, да и на что им, когда им на вокзалах все дают, даже бывает что и конфекты и пирожное. У нас в вагоне евреев человек 20 будет, остальные русские и хохлы и нам нету никакого почета, да и он нам и не нужен, но нам всем обидно, для чего такой почет оказывает советская власть евреям. Тут у нас говорили, что это потому, что евреи стоят у власти и дорогой то евреи все как-то сами по себе держутся и нам рассказывают, что их там в Биробиджане ждут с машинами уже и с тракторами и даже с готовыми постройками, что дескать им помогает ... советская власть, и капиталисты буржуи евреи заграницей и тут в России. Конечно, я еще ... и то скажу, что если им буржуи помагают, то пускай они им и землю дают. А мое мнение, можно бы еще они денежки какие им буржуи присылают, разделить бы на всех поровну переселенцев, вот де да у нас и советская власть, если только одним буржуйам будут на вокзалах и речи говорить и подарки давать и хлеба и куски и даже конфекты. Мы горя и нужды хватили у себя в деревне по-горло и никто нам ничего, а евреям подарки дорогие да и одеты они не так, как мы — по городскому. Пожалуйста мы вас просим обратить внимание и поместить в другие газеты и скажите всем по телеграфу и или там по радио как знаете, чтобы евреям почести не оказывали и чтобы других переселенцев недрознили, пушай будет все поравному, потому мы перед советской властью равные и власть ежели наша мужицкая, так пушай будет всем одинаково. Еще мы вас просим, чтобы ежели можно похлопочите, чтобы и нам на месте дали машины и дома, а-то ежели евреям дадут, а нам не дадут, будет в людях смятение. Ежели можно пропечатайте наше письмо в газете.

Остаемся крестьяне деревни Костыляй Дмитриевского уезда
И другие Сидор ЗИМИН [мова оригіналу — *Авт.*]»⁵³.

Селянство в регіонах колонізаційного руху повсюдно не могло зрозуміти політики, яка віддавала землю в руки прийшлих, коли її було замало для місцевих. Ця обставина так швидко й безповоротно політизувала «несвідоме» місцеве селянство, що його чимдалі складніше було стримувати. Якщо хтось з тогочасних політичних діячів сподівався віднайти опору режимові в особі єврейських переселенців, то прорахувався і замість політичних дивідендів одержав розширення опозиції, як за рахунок колоністів, так і власного селянства. Подальше розпилення земельних ресурсів республіки у руках дрібнонадільних одноосібників вело до очевидного стримування розвитку продуктивних сил країни та політичної ескалації. Колонізаційна політика виступила фактором внутрішньої дестабілізації суспільства, яке, щоправда, і без неї не відзначалося цілісністю. Цілком зрозумілими були вимоги й претензії до політики з боку титульного етносу та втягнутих у конфлікт етнічних меншин. Фактом є й те, що і перший і другі були громадянами однієї країни й мали рівні права на належні умови для етновідтворення.

Побоювання В. Жаботинського щодо небезпеки, яка криється у здійсненні аграризації у країні, кожен камінь якої пам'ятав гайдамаччину, були небезпідставними⁵⁴. Варто додати лише, що ситуація склалася не просто гостра, а майже безвихідна: селяни, споглядаючи розбудову єврейських колоній (а згодом — національних районів), дивувалися «щедрості» радянської влади і щиро вважали, що все це юдофільство фінансується їхнім коштом; влада, своєю чергою, неспроможна була визнати, що фінансування єврейської сільськогосподарської колонізації відбувається передовсім коштом міжнародних єврейських організацій, бо це знецінило б її внутрішній та зовнішній авторитет. Саме тому ДПУ УСРР, Укркомзет, ЦКНМ та решта зацікавлених відомств перевели дослідження проявів антисемітизму та їхніх причин у режим суворої таємності. ДПУ акумулювала повідомлення про антисемітизм з місць марно: аналіз відомостей щодо його поширення в усіх соціальних верствах, включаючи непманів, безробітних, військових, студентів тощо створював підстави для серйозного занепокоєння. Найбільше ж владу турбувала та обставина, що за нею поволі, але міцно закріплювався імідж «жидівської влади». Червоною ниткою ця невиваглива теза проходила крізь текст секретної доповідної записки політуправління Українського Військового Округу на ім'я П. Буценка, датованій 2 червня 1927 р.⁵⁵

Зі стовпа селища Миколаївка Висківського району Зинов'ївської округи до справи була долучена наступна листівка:

«Україна

Україна, Україна безчасна вдовиця

Що ти робиш.

На що розпустила своїх дітей.

О ... Глянь, подивишся.
Подивишся, не цурайся оце твої діти
А дідівськи попихачі
Бо сами скот їли, самі в ярмо запряглися
Й неню проклинають...
Запродали жиди віру, и сами продають
Продають, та й продали, що сталися їхні діти
Ні ... Не їхні твої, твої Україно,
Рожеві квіти...
Подивишся своїм широким оком
Та розкажи їм про дідівськи їхніх
Як на ворогів вони гуляти
В руках із священники.
Та як вони зарізали ляхів, жидів,
По всій Україні...
Та як неню захищали
Орли сизокрилі.
Рожеві квіти, твої орли сизокрилі
Оборонці волі...
Отієї волі, що занапали
Петро й Катарина.
Розкажи, як отаманів своїх служать
Як у штурм вони ітимуть
То як, то як закалити свою зброю
Легко здобутую.
Розкажи, розкажи Україно
...
Бо я вже дивуюся, та нічого не вдіяти
Сів та й зажурився.

Гайдамака (Галаїда)»⁵⁶.

Висновки аналітиків ДПУ були невтішними: зростання антисемітизму, що розпочалося у 1925 р., набуло безперервного характеру. «Антисемітизмом заражені всі прошарки і класи населення і він має місце навіть серед окремих членів партії. Основною базою антисемітизму є антирадянський елемент у місті та на селі, який посилює свою діяльність і паралельно веде боротьбу з Радвладою, використовуючи антисемітизм для своїх цілей, тобто для боротьби з Радвладою»⁵⁷.

Намагаючись домогтися рішучого перелому громадської думки, органи влади розробили і запровадили низку заходів, зокрема, і безжалісне переслідування учасників антисемітських випадів у судовому порядку. Прикладом може слугувати справа про так званий ритуальний наклеп Лещинських, що розглядалася у Черкаському окружному суді⁵⁸. Полягала вона в наступному:

21 березня 1926 р. Агафія Лещинська, намагаючись приховати небажану вагітність, під вигаданим прізвиськом лягла до місцевої лікарні на аборт. Батьки марно намагалися розшукати дочку і врешті подали заяву до міліції, звинувачуючи гр. Лібермана у ритуальному вбивстві. Обшук в обійсті Лещинського результатів не дав, а невдовзі вона була виявлена на лікарняному ліжку. Після низликих звинувачень та чуток, що миттєво рознесли містечком, євреї, своєю чергою, почали збиратися групами, врешті зійшлися у клубі кустарів, куди запросили свого голову (за сумісництвом нацменпрацівника) і «... вимагали від останнього терміново поставити до відома місцеву владу», телеграфувати до центру, арештувати Лещинську, вголос висловлюючи незадоволення діями начальника міліції.

Наступного дня, зібравшись на вечірню молитву, євреї знов запросили нацменінструктора і вимагали від нього цілком конкретних дій, апелюючи до гасел політики коренізації. «Основним питанням, що проходило червоною ниткою під час розмов, висновків і пропозицій — було, що, незважаючи на те, що Радвлада існує 8 років і жорстко бореться з усіма передсудами і залишками царизму, проте, є ще досі темні сили, що знаходять ґрунт для своїх мерзенних вчинків, і що ми в майбутньому не гарантовані від провокації, а тому необхідно негайно телефонувати до ВУЦВК, оскільки місцева влада досі себе в цьому відношенні не проявила, виділити делегацію і послати до округи. Крім зазначеної вище, жодних офіційних делегацій нікуди не надсилалося. Надіслана делегація з'явилася в округу до секретаря ОПК (в особі тов. Малкіна — Нацмена і тов. Лоріс) і повідомила про те, що сталося. Вислухавши їх Секретар відправив їх до ДПУ»⁵⁹.

Попри те, що поміж спричиненою Лещинськими колотнечею і віднайденням зниклої дівчини минуло не більше 6 годин, ОПК потурбувався з'ясувати позицію місцевого українського населення. Діапазон думок останнього був доволі широким: від «бий жидів» до «хіба жиди такі дурні, щоби їсти кров людську, коли у них курей вистачає?» Влада (і партійна і місцева) натомість бездіяла, створивши прецедент небезпечного суспільного хвилювання. Враховуючи політичний момент, ОПК видав відповідні рекомендації: зважаючи на політичну доцільність, віддати до суду Лещинських, Кучинського (наречений дівчини) і начальника міліції, провівши судовий процес суспільно-політичного характеру і виділивши для цього кращих працівників; місцевий управлінський апарат терміново зміцнити кадрами. Отримав по заслугах і нацменпрацівник: резолюція позбавила його перспектив подальшого кар'єрного зростання: «Констатуючи, що лінія, яку проводив Уповноважений Нацмену, і його підхід до роботи йде врозріз із загальною лінією партії по національному питанню, вважати необхідним заміну тов. Малкіна іншим, більш політично витриманим товаришем, завчасно надіславши на місце Окрнацмена для глибокого і детального обстеження роботи серед нацменшин»⁶⁰.

Послідовно роз'яснюючи свою позицію щодо єврейських переселенців, уряд тим не менш йшов на поступки роздратованому селянству, надаючи пільги полякам та українцям, аби ті не відчували себе дискримінованими, порівняно із

євреями. Та все ж чимдалі антисемітизм набирив усе огидніших форм, відзеркалюючи болючі соціально-економічні проблеми радянської глибинки. Очевидний спалах побутового антисемітизму припав на часи суцільної колективізації. Величезна кількість архівних джерел та публікацій періодичної преси свідчать про те, що емоційний стан етнічних громад, зокрема й у тому, що стосувалося відчуття громадянської захищеності, у цей час набув пограничного характеру. Тотальна наруга над селянством закріплювала настрої тотальної тривоги, яка будь-якої хвилини могла набути неочікуваного повороту. Про одну з курйозних ситуацій йдеться в офіційному запиті ЦКНМ до Плисківського РВК та Прокуратури республіки від 13 липня 1931 р. — Голова сільради Бондарець вирішив заохочувати мешканців містечка Дзюнківка до участі у польових роботах за допомогою штрафів. Бригада молоді без попередження обходила будинки євреїв і вимагали штраф, у рахунок якого забирала подушки та інший домашній крам. Віз, навантажений майном, у супроводі кінноти просувався містечком. Хтось пустив містечком чутку: «Грабують жидів». Приголомшені євреї (як видно, ментально цілком готові до чергового погрому) знялися з обійсть, наспіх позачиняли помешкання і повтікали до річки (!). Цікаво, що перевірка з'ясувала: наказ голови сільради про штрафкування євреїв був безпідставним — по містечку був оголошений санітарний тиждень, упродовж якого євреї мусили привести до ладу вулиці, двори й будинки⁶¹.

Не крапі наслідки давало довільне змішування вихідців з різних етносів у трудових колективах, найбільше — сільськогосподарських. У листопаді 1930 р. представницька комісія (за участю члена ЦКНМ) розслідувала факти антисемітизму у Ново-Іванівському радгоспі, перед тим поповненому через харківську біржу більш як 70-ма позбавленцями-євреями. Останні склали 60% від 120 нових радгоспних працівників, саме їм у провину ставилися розхлябаність, халатність, умисне шкідництво, за які частина з них була заарештована радгоспною адміністрацією. Дехто з робітників та керівників радгоспу, не криючись, називав новоприбулих «жид», «жидівська морда» тощо, а найбільш заповзяті (Миронов і Шабанов) — напали з ножем на групу євреїв, що прямували до гуртожитку, з криками: «Всіх вирізати жидів»⁶². Перевіривши обставини колективної скарги на місці, комісія дійшла цілком відповідного часові висновку про «перенесення класової ненависті до групи позбавленців на національний ґрунт», а в якості причини такого ганебного інциденту назвала те, що «робітничий комітет під час літніх робіт не провів серед робітників роз'яснювальну роботу про національну політику партії»⁶³. Формальність висновків комісії не лише сподіватися, що решта з десятків звернень і скарг представників етнічних меншин про переслідування та утиски прав на національному ґрунті, отримала скільки-небудь вагому реакцію з боку місцевих органів влади та управління.

На початку 1930-х рр. листи єврейських селян про вороже ставлення до них стали звичним явищем. Практично на кожен такий випадок відряджався уповноважений ЦКНМ для розгляду справи на місці⁶⁴. Втім, вже з другої половини 1931 р. на запити ЦКНМ щодо проявів антисемітизму місця відповідають

маленькими відписками простим олівцем на клаптиках паперу⁶⁵, згодом — у міру переростання голоду в Голодомор — актуальність проблеми зійшла нанівець сама собою.

Підсумовуючи викладене вище, слід вкотре підкреслити двоїстість і суперечливість взаємовідносин влади та етнічних громад упродовж найбільш етнічно-орієнтованого періоду існування радянської державності. Не заперечуючи значних позитивних змін, що відбулися у процесах етновідтворення та етнокультурному житті низки громад, слід пам'ятати, що вони були лише однією стороною етнонаціонального буття радянської України. Політика коренізації запроваджувалася в особливому правовому полі — без визначення дефініцій «національна меншина», «корінний народ», «титульна нація». Вона ґрунтувалася на запереченні надання якійсь мові статусу державної. Ця принципова позиція більшовицького проводу справляла визначальний вплив на решту складових національної політики. Важливо усвідомлювати, що національні ради і райони радянська влада розглядала лише як знаряддя запровадження на місцях відповідної мовної політики: то були адміністративно-територіальні одиниці з діловодством національним мовами, а не територіальні автономії певного етносу. Ознаки тоталітаризації соціально-політичного життя були очевидними у роботі національних адміністративно-територіальних одиниць вже наприкінці 1920-х рр. Структура їхніх виконавчих органів і спеціальних нацменустанов будувалася таким чином, щоб оперативно акумулювати потрібну державі соціально-економічну, політичну та іншу інформацію, володіння якою дозволяло ефективно керувати розвитком міжетнічних взаємин з центру, водночас зводячи нанівець ініціативу місць, не допускаючи групування інтересів етнічних меншин та їхньої презентації через будь-яких «посередників між радвладою і нацменшинами»⁶⁶.

Впродовж міжвоєнного періоду поняття «національна меншина»⁶⁷ тлумачилося поза його політичною складовою, лише як група осіб певної етнічної приналежності, а основою формування радянської етнополітики були інтереси діючої влади. Найдратівливішою проблемою останньої залишалася відсутність суттєвої підтримки більшовицької доктрини широким загалом етнічних громад. Величезних зусиль владі коштувало «конструювання» потрібного складу національних адміністративно-територіальних одиниць. Власне, декларована державою зростаюча з року у рік підтримка виборця досягалася за рахунок широкого обмеження виборчих прав та політичної монополії більшовиків. Проблему нарощування соціальної бази влади мали вирішувати проекти соціально-економічної реконструкції, індивідуально розроблені для кожної етнічної громади, розбудова освітніх і культурних установ, що працювали національними мовами.

Історія національних адміністративно-територіальних одиниць, що тривалий час підносилися як вищий прояв радянської демократії, була неоднозначною і суперечливою. Створення національних рад і районів загасило вогнища конфліктності у місцях розселення етнічних меншин. Національний принцип районування виявився вдалою знахідкою радянської влади. Це допомогло

гармонізувати міжетнічні взаємини у найбільш складний і вибухонебезпечний період існування радянської держави. Який би зміст не вкладали етнічні громади у створення національних рад і районів, він залишався доволі чітко визначеним відповідними урядовими постановами. Виокремлення рад і районів з переважачою людністю етнічних меншин згідно з буквою закону мало за мету запобігання утиску прав останніх на використання рідної мови у контексті запровадження українізації, але не повинне було створювати виняткові умови для того чи іншого народу.

Надзвичайно важливим є усвідомлення мети існування національних рад і районів, які від початку їхнього утворення держава розглядала лише як знаряддя запровадження на місцях відповідної мовної політики. Стосовно політичного змісту національних рад і районів, як органів влади місцевого рівня, слід відзначити, що вони були частиною складної ієрархічної будови радянської державності, що забезпечувала збереження диктатури партійних вождів шляхом позбавлення політичних прав «експлуаторських класів». Називаючи адміністративно-територіальні утворення у місцях компактного розселення етнічних меншин національними, слід пам'ятати, що то були адміністративно-територіальні одиниці з діловодством національними мовами, а не територіальні автономії певного етносу.

Прагнення контролювати й спрямовувати у «радянське річище» діяльність рад від моменту складання списків кандидатур до вирішення останніми найдрібніших питань повсякденного життя складало базову вісь внутрішньої політики більшовицької партії. Диктаторські тенденції визначали політичне обличчя більшовизму з перших років його приходу до влади, проте політична й соціально-економічна криза початку 1920-х рр. привела партійних керманів до усвідомлення необхідності певного послаблення одіозних проявів політичного диктату. Не остання роль у створенні привабливого іміджу радянської влади відводилася політиці коренізації, що повинна була зробити її зрозумілішою і ближчою населенню.

Значними успіхами у сфері вдалого етнополітичного регулювання держава завдячувала спеціальним структурам, в Україні — передовсім Центральній комісії у справах національних меншин при ВУЦВК. Управлінський апарат відіграв не останню роль й у тривалому в часі збереженні більшовицької влади над Україною. Сила правильно сконструйованої управлінської машини була цілком усвідомлена В. Леніним вже перед останнім походом в Україну. В записці до політбюро ЦК РКП(б) вождь розпорядився: «Надо установить немедленно практическую, краткую, но существенную форму отчетов (2 раза в месяц) каждого работника партии с Украины... За неприсылку отчетов арестовывать. Иначе прозеваем Украину»⁶⁸. Надалі запроваджена ним схема функціонування й звітності радянських установ зверху донизу забезпечувала своєчасне інформування вищих органів влади про всі аспекти життя регіонів. Інформація акумулювалася, аналізувалася і ставала підосновою оперативного вироблення відповідних управлінських рішень, що забезпечували збереження влади більшовиків у всі найбільш критичні періоди її існування.

ЦКНМ, пильно відслідковуючи потік статистичних даних та політичних звітів, що надсилали місцеві нацменоргани, фактично перетворилася на центральний аналітичний орган, який готував підсумкові та агітаційно-пропагандистські матеріали для українського уряду. Саме вони ставали основою корекції політики більшовиків стосовно окремих етнічних громад. Слід відзначити, що до кінця 1920-х рр. ця схема ручного управління процесами етнонаціонального життя виправдовувала себе на всі сто відсотків, забезпечуючи керованість суспільно-політичних процесів та міжетнічну рівновагу в регіонах.

Поглинення ВКП(б) низки соціалістичних партій, зокрема національних, що було органічним фактором затвердження більшовицької влади у політичному просторі на початку 1920-х рр., в подальшому відіграло суперечливу роль у діяльності радянської державної машини. Низка державних функціонерів — вихідців з національних партій, хоча й проголосили свого часу цілковитий перехід на комуністичні програмні засади, не могли, так би мовити, суто хірургічно видалити зі своєї свідомості величезний пласт теоретичних уявлень про те, якими мають бути відносини влади і суспільства, якими шляхами має розвиватися загальнодержавна і національні культури. Зовсім не випадково впродовж перших років більшовизації і в Україні, і в Росії, і в Білорусії (тобто у республіках з багатим досвідом політичної боротьби) у різних політичних ситуаціях та дискусіях матеріалізувалися давні бундівські, боротьбистські, поалейціоністські та ін. ідеї врегулювання відносин між владою і етнічними спільнотами. Власне, найбільшою тогочасною перемогою більшовиків стало здобуття державною машиною монопольного права на представництво інтересів етнічних громад. Вкупі з партійною монополією і фактичним здійсненням своєрідної політичної інквізиції (причому руками лівих вихідців з переслідуваних партій) вона з часом забезпечила ВКП(б) стерилізацію суспільно-політичної думки, її переведення у побутову площину, знеособлення суспільно-політичних рухів та встановлення неподільного контролю правлячої партії і над суспільством, і над державним (управлінським) апаратом.

Насправді доволі важко повноцінно кваліфікувати тогочасні складні і в субординаційному, і в сутнісному відношенні взаємини влади і етнічних громад. Одне є цілком очевидним: і селянству, і міським мешканцям, позбавленим ще на початку 1920-х рр. усіх засобів самозахисту, попри всі їхні побоювання і страхи, попри всі претензії до держави, не залишалось іншого вибору, як звертатися за допомогою до влади, причому — бажано до влади центральної, зважаючи на недолугість і заплямованість іміджу влади місцевої. Ця зовнішня суперечливість стосунків влади і громад згодом упродовж років вдало використовувалася центральною владою для дистанціювання від усіх «прорахунків» і «перегинів» влади місцевої: жодна із плям, спричинених місцевими управлінцями, не могла заплямувати верховну владу. Парадокс радянської історії полягав у тому, що викриттям зловживань місцевих управлінців (згодом для них вигадали міфологему «враг народа») центральна влада спромоглася чимдалі більше дистанціюватися в очах суспільства від негараздів і прямих злочинів, які сама ж і генерувала. Міфологема про справедливу верховну владу і безсовісних/

злочинних спотворювачів її волі, мала давні корені у вітчизняній історії. Вона була успадкована вождями більшовиків і доведена ними до досконалості.

Власне, ефективність використання пропагандистської машини та культ-освітньої мережі для забезпечення існування влади, що не лише не відображала інтересів більшості населення, а й *докорінно* переформатовувала життя останніх відповідно до *власних* інтересів, не мала аналогів у тогочасній світовій політичній практиці. Привнесення в усі напрямки внутрішньої політики більшовиків зовнішніх ознак прогресивності, сприяння національно-культурному розвитку народів при одночасному проголошенні їхньої рівності, надало радянській державно-політичній системі потужний запас міцності. Популяризація нової політики радвлади відбувалася на громадських і професійних нарадах (голів і секретарів сільрад, голів кооперативів, учителів, агрономів комун та артіль, голів КНС тощо), що набули регулярного характеру. Саме вони створювали атмосферу широкої участі суспільства, зокрема й етнічних громад, в управлінні державою, у якій від них насправді нічого не залежало.

Поетапне згортання мережі органів по роботі серед етнічних меншин стало логічним етапом трансформації етнополітики радянського уряду. Не менш логічним було також згортання найбільш витратних і безперспективних, на думку союзного керівництва, напрямків політики коренізації стосовно етнічних меншин — національних рад і районів, національних шкіл і культосвітніх закладів. Це нове для керівництва радянської України завдання вирішувалося методами Великого терору, який на той час перетворився на універсальне знаряддя мобілізації багатонаціонального радянського суспільства в епоху воєнних тривог кінця 1930-х рр.

---

¹ Цит. за: *Шевельов Ю.* Про памфлети Миколи Хвильового // *Сучасність*. — 1978. — № 2. — С. 19.

² *Бистрицька О.Б.* Розвиток системи освіти національних меншин в Україні у 1917–1939 рр.: Дис... к.і.н. — Х., 1998. — Арк. 72.

³ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 59. — Арк. 19.

⁴ Там само. — Спр. 65. — Арк. 77–78.

⁵ Там само. — Оп. 2. — Спр. 7. — Арк. 6.

⁶ Там само. — Оп. 1. — Спр. 65. — Арк. 169.

⁷ Там само. — Спр. 65. — Арк. 171.

⁸ Там само. — Спр. 55. — Арк. 14.

⁹ Там само. — Спр. 55. — Арк. 14.

¹⁰ Там само. — Спр. 169. — Арк. 1.

¹¹ Там само. — Арк. 20.

¹² Там само. — Арк. 23.

¹³ Там само. — Арк. 24–25.

¹⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2688. — Арк. 19–23.

¹⁵ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 154. — Арк. 49.

¹⁶ Там само. — Оп. 2. — Спр. 7. — Арк. 90.

¹⁷ Там само. — Спр. 6. — Арк. 111.

¹⁸ Там само. — Спр. 7. — Арк. 111.

¹⁹ Там само. — Арк. 133.

²⁰ Там само. — Арк. 153.

²¹ Там само. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 3.

²² В оригіналі йдеться про «раду національних меншин» при ЦКНМ.

²³ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 128. — Арк. 6.

²⁴ Там само. — Арк. 21.

²⁵ Там само. — Арк. 20.

²⁶ Там само. — Спр. 132. — Арк. 32. — Повний текст листа бердичівських кустарів унаочнює причини суперечливих взаємин місцевих органів влади і містечкових євреїв.

«Перевод с еврейского

В Ц.Б. Н а ц м е н

От Бердичевских кустарей. —

З а я в л е н и е

Мы все кустари не пользующиеся наемным трудом. Работаем в трудных условиях упавшей потребительской покупательной возможности Бердичева. При общей торговой отсталости и отсутствии средств оборота, — мы переживаем очень тяжелое время.

Наше материальное положение плачевно, измученные благодаря ряду непосильных налогов, мы фактически в материальном отношении прибиты; кроме того местная фининспектура не оценивает общую налоговую политику Соввласти по отношению к кустарям и не считается с индивидуальным положением каждого из нас, так что инспектура практикует до сего времени по отношению к нам систему непосильных тяжелых налогов, что делает наше положение, в провинциальных условиях, при недостаточном соблюдении местными органами власти революционной законности, — особо тяжелым.

За вторую половину 24/25 года каждый из нас был обложен подоходно-имущественным налогом со всех видов и это обложение отозвалось так болезненно на кустарях, ослабленных еще с того момента, когда мы были приравнены к нерабочему элементу.

Мы не видим никаких перспектив для восстановления нашего экономического положения. Категория обложения достигает до девятой, несмотря на то, что большинство из нас имеет личные патенты 1-й категории.

Модус обложения случайный, не соответствует нашему социальному положению.

Такое беспринципное обложение приводит к ликвидации квалифицированной кустарной силы Бердичева.

Мы обращаемся в Центральный орган Нацмена с просьбой помочь нам в отношении снятия с нас налогов за вторую половину 24/25 года.

Мы доверяем передать эту просьбу и лично поддерживать ее тов. М. Гофману. —

П о д п и с и

(Следует 44 подписи)

Перевод верен:

фв-

29/IX-25 г.»

²⁷ Там само. — Спр. 55. — Арк. 26.

²⁸ Там само. — Спр. 91. — Арк. 23.

²⁹ Там само. — Спр. 43. — Арк. 90.

³⁰ Там само. — Спр. 153. — Арк. 50.

³¹ Там само. — Арк. 51.

³² Там само. — Арк. 70.

Там само. — Оп. 2. — Спр. 6. — Арк. 147.

³⁴ Вирішенню проблеми передувала телеграма:

Адреса: 2 адреса ХАРЬКОВ ЦЕК 10/09 о год 14 хв 22
НАЦМЕН ВУЦИК ЛЕВИНУ копия МСК ПР. № 56/478/2
ХАРЬКОВ НАРКОМПРОС ЕВБЮРО Ппрійняв кс Тищенко
ЛЕВИТАНУ
З МОСКВИ № 32/74

[... службові помітки]

Одесский наробраз забирает школу МЕТАЛЛ номер шесть бывшую Менделевича под Украинскую школу мотивы недостаток общих профшкол тчк школа находится вблизи Молдаванки центра еврейской бедноты создана еврейские средства содержалась целиком до 24 года нами отремонтирована оборудована снабжена пособиями отстроена после пожара 24 году еврейскими общественными организациями поныне субсидируется ЕКО ОРТОМ ДЖОЙНТОМ тчк Украинизация школы произведет самое тяжелое впечатление еврейское общество субсидирующие заграничные еврейские круги тчк Примите срочные энергичные меры спасению школы без энергичного вмешательства Центров школа будет днях Украинизирована Телеграфьте ответ

Согласована ЧЕМЕРИНСКИМ ПЕКОРТ

— Див.: ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 117. — Арк. 107.

³⁵ Там само. — Спр. 42. — Арк. 58.

³⁶ Там само. — Арк. 58–59.

³⁷ Там само. — Спр. 94. — Арк. 64.

³⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2688. — Арк. 14.

³⁹ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 59. — Арк. 2.

⁴⁰ Там само. — Арк. 19.

⁴¹ Там само. — Арк. 28.

⁴² Там само. — Спр. 94. — Арк. 29.

⁴³ Там само. — Арк. 30.

⁴⁴ Там само. — Оп. 2. — Спр. 4. — Арк. 7.

⁴⁵ Там само. — Арк. 8.

⁴⁶ Там само. — Оп. 1. — Спр. 59. — Арк. 30.

⁴⁷ Там само. — Спр. 65. — Арк. 53–54.

⁴⁸ Там само. — Арк. 55.

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ Там само. — Оп. 2. — Спр. 11. — Арк. 74.

⁵¹ Там само. — Арк. 83.

⁵² Там само. — Арк. 161.

⁵³ Там само. — Спр. 3 — Арк. 14.

⁵⁴ *Жаботинський В.* Вибрані статті з національного питання. — К., 1991. — С. 117.

⁵⁵ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 2. — Спр. 3. — Арк. 69.

⁵⁶ Там само. — Арк. 50.

⁵⁷ Там само. — Арк. 52.

⁵⁸ Там само. — Арк. 26. Копія звинувачувального висновку по справі ритуального наклепу Лещинських — по ст. 109 КК, статтям 16, 10, 83 КК. — Попередньо на засіданні

Черкаського окрпарткому 23 квітня 1926 р. було ухвалене наступне рішення: «ОПК рахує, що розгляд цієї справи повинно бути дано виїзної сесії, як маюче значіння округового масштабу. Суд повинен мати анти-релігійний пропагандистський зміст» (ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 2. — Спр. 3. — Арк. 7). Детальний протокол розгляду питання Черкаським ОПК розміщений там само. — Арк. 18–22.

⁵⁹ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 2. — Спр. 3. — Арк. 19.

⁶⁰ Там само. — Арк. 22.

⁶¹ Там само. — Оп. 1. — Спр. 578. — Арк. 216.

⁶² Там само. — Спр. 485. — Арк. 69.

⁶³ Там само. — Арк. 70.

⁶⁴ Там само. — Оп. 2. — Спр. 7. — Арк. 65.

⁶⁵ Див. приміром: ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 559.

⁶⁶ Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. 8–11 января 1927 г. — Харьков, 1927. — С. 151.

⁶⁷ Й. Сталін називав національні меншини «текучими національними групами» вкрапленими в інонаціональні компактні більшості. — *Сталин И.В.* Об очередных задачах партии в национальном вопросе // Соч. — Т. 5. — С. 26.

⁶⁸ Цит. за: *Ленин В.И.* Неизвестные документы. 1891–1922. — М., 1999. — С. 314.

Этнические общины и власть: за парадными кулисами политики коренизации

Политика коренизации занимает особое место в истории межвоенного периода. Неослабевающий научный интерес к проблематике объясняется ее значительным теоретическим потенциалом и практической значимостью. Исследователи, как правило, акцентируют внимание или на ее неоспоримых достижениях, или — на просчетах и недостатках. В статье на основе засекреченных в советское время архивных материалов показаны те стороны работы государственных органов этнополитического регулирования, которые тщательно оберегались от внимания обывателя. Проникновение на «кухню» советской национальной политики значительно расширяет угол зрения на политику коренизации, ее дихотомическую суть, причины базовых противоречий, сопровождавших ее осуществление.

Ключевые слова: этнические (национальные) меньшинства, политика коренизации, национальное административно-территориальное строительство, национальные советы, этнокультурная модернизация, национальная политика, антисемитизм.

Ethnic community and authority: under the veil of politics of korenization

The policy of corenization is occupied the special place in history of 1920–1930 years. Unflagging scientific interest to problem is explained by its considerable theoretical potential and practical meaningfulness. Scientists, as a rule, accent attention or on its undeniable achievements, or on miscalculations and failings. Article studies those sides of work of public authorities, which was carefully guarded from attention of inhabitant. Penetration on the «kitchen» of soviet national policy extends the point of view on the policy of corenization, its dichotomy essence, reasons of base contradictions, accompanying its realization.

Keywords: ethnical (national) minorities, the policy of corenization, national administrative-territorial development, national soviets, ethnocultural modernization, national policy, anti-semitism.